

Hangrendi párhuzamok anyanyelvünkben (Lugossy József nyomán)

Írta: Dr Végvári József

A hangrend legalább olyan fontos ismérve nyelvünknek mint a ragozás, melyről korábban írtam – azzal a különbséggel, hogy sokkal kevesebbet tudunk róla. Ezért a kérdést öt lépcsőben fogjuk áttekinteni, egyre fokozódó nehézségi szinteken, minek során kiderül, mennyit tanítunk-tanulunk ebből iskoláinkban, majd az is, hogy miért olyan keveset. Megközelítésünk csak kis részben fedí az akadémikus tudomány álláspontját – két okból: a) méltatlanul feledésre ítélt nyelvészünk, Lugossy nyomán a hangrendet (a szócsaládok mellett) a magyar szókincs alapvető szerveződési elvének tekintjük – illetve hogy egyáltalán szerveződési elvet ismerünk fel a szókincsen belül, ez ugyanis egyáltalán nem jellemző nyelvtudományunkra (az már inkább, hogy – az indogermán nyelvészet kaptafáival dolgozva – mereven tagad *mindenféle* szerveződési elvet a szókincset illetően); b) a ragozáshoz hasonlóan, a magyar néphagyomány illetve szerves műveltség keretén belül megpróbálkozunk azzal, hogy világképi értelmezését adjuk a hangrendnek, amire a hivatalos tudomány berkein belül kísérlet sem történik; ehhez ugyanis képzettségük hiányzik, jogosultságukat pedig eljátszották.

Első lépcső: A toldalékok.

Ezt a szintet valójában iskolában tanuljuk, tehát mindenki tud róla valamit; sokan azonban úgy vélik, hogy ezzel ki is merül nyelvünkben a hangrend működése. Ez nagyjából (vagyis nem merev szabályszerűséggel) azt jelenti, hogy a ragok, jelek és képzők hangrendileg illeszkednek az alapszóhoz, vagyis magas hangrendű alapszóhoz magas hangú, mély hangrendű alapszóhoz mély hangú toldalék járul. Példák: *kos – kossal, szűz – szűzzel, hoz – hozza, üt – üti, orr – orra, fül – füle, hoz – hozna, üt – ütne, ül – ülés, oszt – osztás, fehér – fehéredik, piros – pirosodik*, stb. Mindegyik lépcsőfokon megkíséreljük, hogy legalább durva mennyiségi becslést adjunk arra, hogy mennyi nyelvi elemre terjed ki a hangrendi illeszkedés. Bár a ragok és jelek száma korlátozott, mégis nehéz megbecsülni az idetartozó szóelemek (toldalékok) számát a képzők miatt. A magyarban ugyanis rendkívül gazdag a szóképzés, az ige- és névszóképzők számát bátran száz fölé tehetjük, azonkívül éppen e területen érvényesül a nyelvi alkotókészség, azaz új elemek bevezetése, amit a ragok és jelek esetében elképzelni is nehéz (példa a nyelvújítók által bevezetett *-da/-de* képző: *óvoda, zenede*, újabban *fénymásolda*, vagy a *pípatórium*-félék stb. Becslésem szerint körülbelül százötven elem tartozik ebbe a „halmazba”, illetve ennyi hangrendi párról beszélhetünk ezen a lépcsőfokon. Pusztán megemlítjük, hogy a ragok között vannak háromalakúak is: *-hoz/-hez/-höz*.

Második lépcső: Határozószók, kötőszók és névmások.

Ellentétben az előzővel, ez igen kis elemszámú halmaz. Egyelőre öt tételt látok idetartozónak, eléggé sajátos rendszerben: *ide – oda, itt – ott, így – úgy, ilyen – olyan, ez – az* (az *erre, addig, ennyi, ekkora* stb. féleket az egyszerűség kedvéért az *ez – az* párhoz tartozónak, illetve innen levezethetőknek tekintjük). A rendszer érdekességét a következők adják: a) mindegyik elem használható párban és külön-külön is; párban használva kötőjellel írjuk, pl. *Beszélggettünk erről-arról*; b) a magas hangrendű tagok közelre, a mély hangrendűek rendre távolra mutatnak; c) a párok könnyedén bővíthetők hármas rendszerre: *ez – az – amaz*, sőt négyessé is: *így – úgy : emígy – amígy* stb. Rejtély, hogy ez a szép és szemléletes rendszer miért nem szerepel – külön és hangsúlyosan – az iskolai anyanyelvoktatásban. Összemossák a következő pontban tárgyalandó ikerszavakkal; valóban azok, de súlyuk miatt megérdemelnék a külön tárgyalást. Gondoljuk meg, hogy *ez – az* párból lett mai köznyelvünk határozott névelője, illetve a székely és csángó nyelvjárások *e* szócskája (nem a kérdőszó!), melyről sok népdalban igen nehéz eldönteni, vajon névelő (s ilyenkor tekinthetjük köznyelvi *a* névelőnk magas hangrendű párjának) vagy mutatónév más-e?

Harmadik lépcső: Ikerszavak.

Ilyen cím alatt szerepel az oktatásban (ha szerepel), bár ikresedés az előző lépcsőn is van, sőt már a toldalékok esetében is fogalmazhatunk így. Itt lehetne megtenni a döntő lépést, hogy a hangrendi párokat, az ikresedést nyelvünk alapvető sajátosságaként ismerjük föl. Ehelyett az történik, hogy erre az egészre egy ilyen feliratú címkét ragaszt a tudomány, s ezért az oktatás is: „hang- és hangulatfestő szavak, gyermeknyelv és költői nyelv sajátosságai, játékosság a nyelvben”. Szinte korlátlan elemszámú, igen gazdag, szerteágazó csoport, melyben több eljárást is működtethet a beszélő. Valóban vannak itt hangutánzó szavak, kezdjük ezekkel: *liccs-loccs, dirr-durr, csitt-csatt, piff-puff, bim-bam, típeg-topog* stb. Nehezen megfogható átmenetek visznek át az ún. hangfestő és hangulatfestő szavak csoportjába: *hímez-hámoz, ripsz-ropsz, retye-rutya, immel-ámmal, vicik-vacak, dinom-dánom, dimbes-dombos* stb. Elmosódik az átmenet az olyan ikerszavak csoportjával, ahol nem pusztán egy magánhangzóra kiterjedő váltás történik: *csűr-csavar*, illetve ahol nincs is hangrendi váltás: *illeg-billeg*, de: *billeg-ballag*. Számos olyan ikerszavunk van, ahol hangrendi váltás nélkül vagy attól függetlenül a mássalhangzó is változik vagy betoldódik: *izeg-mozog, ireg-forog, ejnye-bejnye, tutyi-mutyi, locsi-fecsi*. Még tovább bővítve a lehetőségeket, eljutunk az ún. mellérendelő szóösszetételek nagy osztályához, csak néhány példával érzékeltetem a sokféleséget: *szánom-bánom, eszem-iszom, sír-rí, jön-megy* stb. Ezen belül kicsiny, de különleges alcsoportot képeznek az olyan összetételek, melyekben a két tag jelentése azonos, vagy rokonértelműek: *búbánat, rabszolga, szóbeszéd, zűrzsavar* stb.

Maradva a hangrendi pároknál, ezen a lépcsőn érzékelhetjük, hogy a nyelvi képzelőerő és alkotóképesség szinte korlátlan, és az egyén is lépten-nyomon hozzájárulhat anyanyelve szókincsének bővítéséhez. Erre csak két példát tekintünk. Az egyik a gyermeknyelvi *lifi-lufi*, melyben jól láthatók létrejöttének állomásai: eredete alighanem a német *Luftballon*, melyből először rövidítéssel *lufi* lett, majd e szóalak

ikresedett a magyar hangrend irányai szerint, azaz szervesült nyelvünk szókincséhez. A másik példa eredetében is magyar, saját gyűjtésem: „Mit kezdjek ezzel a sok *miridék-maradék* fonallal?” Ilyen szópárokat lépten-nyomon hallunk, kicsiny részük elterjed, megszilárdul s egy idő után bekerül a szótárakba.

Végül két megjegyzést tennénk ahhoz, ahogyan az akadémikus nyelvészet kezeli ezt a lépcsőfokot.

1) Említettük fentebb a címkézést: ez messziről teljesen ártatlan dolognak tűnik, egyesek akár odáig mehetnek el a jószándékú véleményalkotásban, hogy – legalább ezen a ponton – hazai nyelvtudományunk netán tisztességesen jár el. Sajnos pont az ellenkezője igaz, az eljárás egyáltalán nem ártatlan és nem is tisztességes. Ugyanis ezzel a címkézéssel döntő dolog történik, ezzel pontot tesznek a hangrendi párok további kutatására, sőt fel- és elismerésére is. Tehát elismerik az ikerszavak létét, jelentős „szóképzési eljárásnak” tartják, de semmi többnek. Bár nyíltan nem mondják ki, de sugallják, hogy ahol a gyermeknyelv, a költői nyelv, a játékos nyelvi képzelet kezd működni, az lehet fontos a mindennapi nyelvhasználat szempontjából, de a „komoly tudomány” nem fog vele komolyan foglalkozni, és semmiképpen sem fogja elismerni, mint a magyar nyelv alapvető, a nyelvszerkezet és –működés teljes egészére kiható, meghatározó sajátosságát. És a jelek szerint ez volt a cél. Ugyanez a „komoly (és természetesen «korszerű») tudomány” tesz róla, hogy a nyelvközösség tagjai se ismerjék el annak, ami valójában a lényege.

2) Szorosan ehhez kapcsolódik a kísérlet, hogy összemossák más nyelvek sajátosságaival, illetve hogy a nyelvek valamiféle egyetemes tulajdonságának tüntessék fel. Itt is működik (sőt először éppen nyelvünkön próbálták ki) az az alapelv, hogy ami magyar sajátosság, azt nem szabad észrevenni, ha pedig ehhez túlságosan szembetűnő volna, akkor le kell járatni, jelentőségét kisebbíteni, más népek-nyelvek-műveltségek sajátosságaival összemossni, elkenni. Egyáltalán nem tagadjuk, hogy a szóképzés ilyen módja, a nyelvi játékoság stb. más nyelvekben is működik. Az ikerszó mint magyarázat (angolul „reduplication”) a nagy oxfordi szótár ezüstlemezen hozzáférhető második kiadásában (OED2 on CD ROM) 201 címszó esetében szerepel, de ebből csak kb. hetven vonható ide párhuzamként, pl. *ling-long*, *dilly-dally*, *pit-pat*, *drip-drop*. Ennek az az egyszerű oka, hogy angolban (és a többi indoeurópai nyelvben) a hangrend egyáltalán nem vagy alig nyilvánul meg, az angolban gyakorlatilag az *i/a* vagy *i/o* váltakozásra szűkül le, és messze nem oly termékeny módja új szavak képzésének mint a magyarban. Az általam ismert másik indogermán nyelvben, az oroszban más a helyzet: itt az *e/o* váltás szerepel mint nyelvtörténeti magyarázó elv olyan szópárookban mint *vod'it' – vest'i* ‘vezetni’, *nosit' – nest'i* ‘vinni’, *moloko – mlečnyi* ‘tej – tejből való’ stb.; termékenységet azonban mint szóképzési eljárás majdnem teljesen elvesztette. Láthatóan az indogermán ősnyelv (ha egyáltalán létezett ilyesmi) egyik vonásáról lehet szó, mely azonban lassan elvesztette szerepét – azzal párhuzamosan, ahogyan ezek a nyelvek és műveltségek fokozatosan elszervetlenültek, elvesztették világegyetemet képletező, világmagyarázó képességüket. A magyar azonban megőrizte, ezt azonban nem szabad észrevenni, sem tudatosítani. – Itt kell felhívnom a figyelmet dr. Pacsai Imre nyíregyházi nyelvész kutatásaira, melyek szerint az ikerszavak szerepe, mint szókincszet szervező és bővítő

erő, Kínától nyugat felé haladva fokozatosan csökken, és tőlünk nyugatra már csak szórványosan jelentkezik. Ő ezt a nyelvek közötti kapcsolatokkal magyarázza, mi ennél tovább megyünk.

Negyedik lépcső: A szókincs egészére kiható szervező elv.

A hallgató vagy olvasó joggal kérdezheti: ha az előző ponton az oktatás megáll, hogyan fogunk továbbmenni? A válasz: méltatlanul elfeledett nyelvészünk Lugossy József segítségével. Debreceni nyelvész volt, 1812-től 1884-ig élt, és a Református Kollégiumban tanított.¹ Neve aranybetűkkel van bevésve a Debreceni Egyetem (volt Kossuth Lajos Tudományegyetem) díszudvarának falába, de szellemét senki sem idézi; nem kis munkába került kideríteni, miért és hogyan kellett őt feledésre ítélni. Idézünk hangrendi párhuzamokat felsoroló, 1858-ban megjelent művéből: „...nyelvünk kizárólagos sajátosságai közé tartozik: *gyökeiről kettős irányban, magas és megfelelő mély hangzók párhuzamában, fejleszteni törzseit*; mely alaki ikerséget a nyelvgyakardás legtöbb esetben... ideologiai odább percenés jelölésére használván fel, általa az épen szülemelésben levő nyelv kiképződésének egyik dúzslakodó forrását nyitotta meg.” Ezen elv azonban nem szigorú szabályszerűséggel valósul meg, nem telíti nyelvünket az ikresedés egyöntetűségével, mert az nem „mesterséges mű, hanem a szabad röptű szellem érzéki kinyomata”, vagyis az „ikerhangrendiséget leglényegesebb tulajdonai egyikeül mutatja ugyan fel: de sem egészetes kivitelben, sem keretszerű merevségben... kifejlett ikeralakjai mellett *gyökeinek tetemes részét határozott félszerűségben marasztva*.” Szerinte sok szavunk hangrendi párja elavulhatott vagy visszaszorult nyelvjárásainkba; talán legszebb példaként „nemzeti nevünknek MEGYER felhangu párját” említi. Hadd jegyezzem meg itt újra, milyen páratlan vonása nyelvünknek az, hogy népvénkből képzí az „érthetővé tesz, megvilágít” jelentésű *magyarázni* ígét, amihez Lugossyval hozzá tehetjük: szavaink „egymást kölcsönösen fejtik”, tehát nekünk nincs szükségünk indogermán kaptafára barkácsolt szótári definíciókra. Szép példákat hoz a hangrend érvényesülésére hely- és tulajdonneveinkben: *Zaránd – Zerénd, Derecske – Torockó, Attila – Etele, Andor – Endre* stb. Ezen a negyedik lépcsőn most szemelgetni fogunk az általa közreadott ezer párhuzamból.

Több helyen tartottam már e tárgykörben előadást, s nagyjából kialakult, milyen sorrendben és nehézségi fok szerint, hogyan célszerű elrendezni az anyagot. A könnyebbekkel kezdve, nyilván senkinek nem okoz gondot *karom* szavunk magas hangrendű *köröm* párját megtalálni, mindenki azonnal rávágja. Ehhez képest meglepő, hogy a TESZ – nyelvtörténeti okokból – nem fogadja el, mint hangrendi párost, illetve csak egyik, nem bizonyított lehetőségként. Nem célunk folyton vitázni a nyelvtörténeti beállítottságú szótárakkal és egyáltalán a mai akadémikus nyelvészettel, hiszen az alábbiakban ki fog derülni, hogy ez a vita értelmetlen; itt-ott azonban érdemes összevetni Lugossy szópárjait az összehasonlító-történeti nyelvtudomány címkeivel, melyek többnyire meg sem említik, illetve élesen elutasítják e hangrendi párok összetartozását az esetek többségében. Következő szópárunk – *fordul: perdül* és

---

¹ Arcképe megtekinthető a Debreceni Református Hittudományi Egyetem honlapján (www.drhe.drk.hu címen), illetve a *Magyar életrajzi lexikonban*.

ferde – arra világít rá, hogy szigorú mennyiségi értelemben nem mindig párokat kapunk, gyakran egynél több tétel szerepel valamelyik oldalon. Hiszen még a *fürdő* is idetartozik; gondoljunk a tóra vagy kádra (ez utóbbit olykor tejjel töltik meg) népmeséinkben, és a bennük megmerítkező személy vagy tárgy átváltozási vagy fejlődési lehetőségeire („még hétszerte szebb és erősebb lett mint volt”). Ha pedig *far* főnevünket is hozzá vesszük, akkor hangrendi párunk máris átvezet a szócsaládokhoz, a Lugossy-életmű másik fontos tételéhez. Tovább menve, hallgatóságomnak nem okoznak gondot az *apad – eped*, a *fonák – fenék* párosok, és csak rövid ideig szoktak gondolkozni azon, hogy *árnyék* párja csak *ernyő* lehet („Az *árnyék* szóval való rokonítása nem meggyőző”, – mondja TESZ, de az efféle megjegyzésekkel már nem sokat törődünk). A *kotyog – ketyeg* párt meglepetésünkre TESZ elfogadja, a *buzog – pezseg* párost viszont nem is említi, nem szólva az olyanokról, mint *máz – mez*, *kasza – kés*, *bogyó – begy*, *parázs – perzsel* (ez utóbbitól továbbviteli lehetőség nyílik a *pír* szócsaládjához: *piros*, *pírkad*, *pörköl* stb.) Általában kell kis gondolkodási időt adni, míg *pongyola* szavunkhoz megkerül a nem is mindenkinek ismerős *pendely*, vagy *pehelyhez bolyh* és *felhő, fészékhez foszlék*, *vénhez ványadt* (és még *fonnyad*, *venyige*), *hervadhoz sorvad*, *csámpához csempe* (melléknév) Érdemes megállni a *sarkantyú – serkentő* párnál, ugyanis TESZ következőket írja előbbinek szócikkében: „Arra a feltevésre, hogy a *sarkantyú* a *serkentő*-ből keletkezett hangrendi átcsapással, nincs szükség.” De hát mondtuk mi azt, hogy egyik a másiktól „keletkezett”? Ilyet nem mondtunk, Lugossy sem mondott. Mégis meg kell jegyeznünk ezt a kulcsfontosságú mondatot, mert pontosan jelzi a „korszerű tudomány” viszonyát a magyar nyelv (néphagyomány, történelem, gazdálkodás stb.) máshonnan le nem vezethető sajátosságaihoz. Ilyenek ugyanis szerinte nincsenek, ha mégis volnának, akkor sürgősen pótolni kell a bosszantó hiányosságot, azaz származtatni kell őket valahonnan: szlovákból, németből, olaszból, ógörögből; mindegy honnan, csak ne kelljen elismerni, hogy van ősi és saját szellemi örökségünk, mert labanc értelmiségünk ennek pusztá gondolatától is kiütést kap.

A magánhangzók szabályos váltakozása mellett most hadd irányítsam figyelmüket a mássalhangzókra, ugyanis ezek szintén váltakozhatnak, amiben szintén van szabályszerűség: a mássalhangzók általában saját hangcsoportjukon belül fölcserélhetők. Ebben a körben ismeretes az, hogy az akadémikus hangtan mellett – melyet ugyanúgy indogermán minták alapján alkottak meg nyelvünkre mint az alaktan, tehát a ragozási rendszer leírását – régtől fogva létezik a hangok másféle csoportosítása, a következők szerint: 1. befúvó (B-P, F-V); 2. kihágó (K-G, GY, H); 3. tudós (T-D, TY); 4. nemes (M, N, NY); 5. csúszós (SZ-ZS, S-Z, C, CS [DZS, DZ]); 6. jelíró (L, J, R). Vannak további átmenetek, pl. csúszós – kihágó váltás, a V, H, J hajlandóság arra, hogy kiessen (különösen szó elején), az ún orrhangúsodás, mely szerint az M szívesen ékelődik a befúvó, a N pedig a kihágó és tudós hangok elé, lehetséges a hangcsere, stb., melyek kutatása jelenleg folyik; természetes az igény olyan hangtan kidolgozására, mely összhangban van a magyar nyelv szervességével, azaz páratlan képességével a világegyetem szerkezetének és működésének képletezésére. E hangátmenetek ismeretében könnyebben érthetőek lesznek

Lugossy olyan hangrendi párhuzamai, mint *völgy – valag,² fecsétel – pazarol, duda – tüdő, gyarapodik – szaporodik – cseperedik* (P-R hangátvetéssel).

Végignézve ezen a sorozaton (ne feledjük: csak szemelgettünk Lugossy ezer szópárja közül), sokan meglepetten kérdezhetik: teljesen ésszerű és szép rendszert tárt föl előttünk a nyelvész, hát miért elfogadhatatlan ez a mai tudomány, oktatás számára? Tehát: mi volt Lugossy bűne? A válasznak van egy szakmai és egy világnézeti része; a szakmai résszel kezdjük. Tudni kell, hogy a XIX. század közepén élte virágkorát az ún. történeti-összehasonlító módszer a nyelvtudományban. A szavak magyarázatát illetően ez az iskola egyetlen kérdést ismert el: honnan ered? Ez már akkor közhelyszerű alaptétellé vált, s igazából ma is ez a helyzet. Lugossy elismerte e kérdés jogosságát és jelentőségét, csakhogy neki emellett volt egy másik kérdése: hová épül be? Ez a kérdés az akkor uralkodó tudományos körök számára felfoghatatlan volt, s gyorsan tegyük hozzá: ma is az sokak számára, de a hivatalos nyelvészet számára mindenképpen az. Felfoghatatlan, értelmetlen és szükségtelen – idegen szóval: „nyelvészetileg irreleváns”.

Megkísérlem ezt a cifra helyzetet megmagyarázni, hátha sikerül. Durván leegyszerűsítve a dolgot, ma kétféle nyelvész van – legalábbis ami a szavak „magyarázatát” illeti. Az egyik tábor az összehasonlító-történeti iskola követője, ezek vannak ma kisebbségben. Számukra tehát egy szó magyarázata kizárólag a „Honnan ered?” kérdésre adott választ jelenti, vagyis időbeli leszármaztatást, levezetést. Tehát nyomoz visszafelé az időben, illetve vizsgálódik térben is, vagyis nyelvjárási, rokonnyelvi adatokkal dolgozik, összevetve őket egymással. Két vagy több szó összefüggését csak akkor fogadja el, ha időben és térben végzett vizsgálatai ezt igazolják. Ezért fogadja el a *kotyog – ketyeg* párt, vagy *sarkantyú* kapcsolatát a *serkent* igével, melyeket egy nagy hangutánzó-hangfestő szócsaládba sorol a *sűrög, serít* stb. szavakkal. Kizárja viszont az összefüggést pl. a *belénd(ek) – bolond* esetében, hiszen neki az jön ki, hogy mindkettő szláv kölcsönszó, de más-más szláv alapszóból vezet le. Meglepő, de ezen iskola képviselői ilyenkor diadallal kiáltanak fel: lám, a felszíni hasonlóság ellenére a magas tudomány kiderítette, hogy ezeknek a szavaknak semmi közük egymáshoz. Néha természetesen észreveszi a hangrendi párokat, de számára ez ötödrendű kérdés.

A másik táborba tartoznak az ún. strukturalisták, akiket nem a nyelv időbeli változásai meg a rokonnyelvekkel való hasonlítás érdek, hanem a nyelvnek adott időpillanatban megfigyelhető és leírható szerkezete. Fennállásuk száz éve alatt rengeteg szellemes eljárást dolgoztak ki finom alaktani és mondattani különbségek megragadására. Messziről nézve úgy tűnhet, hogy akkor a strukturalisták fogják észrevenni nyelvünkben a hangrendi párokat és a szócsaládokat. Sajnos ez tévedés, ők még annyira sem fogják észrevenni, mint a nyelvtörténészek. Ennek a sajnálatos körülménynek az az oka, hogy a strukturalista iskolának alaptétele a nyelvi jel önkényessége (vagy idegen szóval motivátlansága). A tételt Ferdinand de Saussure svájci nyelvész fogalmazta meg száz évvel ezelőtt, s ez alapköve lett nem csak az új nyelvészeti iskolának, hanem az egész jelelméletnek (idegen szóval szemiotikának).

---

² Elnézést kérek a hölgyektől, de régebben ez teljesen szalonképes szó volt: *Münchener Kódex* néven ismert első Újszövetség-fordításunkban (1466) az elsőszülött neve: *valagmegnyitő*.

Lényege az, hogy jel és valóság között csak önkényes, vagyis megegyezéseszerű kapcsolat lehet, tehát a szavak (de a népművészet képelei is!) tulajdonképpen lecserélhetők ugyanúgy, mint pl. a közlekedési táblák. Aki ezt komolyan veszi és elfogadja, márpedig a nyelvészek óriási többsége komolyan veszi és elfogadja ugyanúgy, mint egykori önmagam, az értetlenül hallgat bármiféle utalást a szókincs belső szervező elveire, hangrendi párok és szócsaládok összefüggéseire a valóság egyes darabjaival.

Tehát menjünk szépen vissza Lugosyhoz, mert az ún. „modern tudomány” észre sem veszi azt, ami nyelvünknek nyilvánvalóan alapvető sajátossága. Ezzel szemben Lugosy egyáltalán nem volt kirekesztő, hiszen elismerte a történeti módszer jogosultságát. Igaz, nem ezt tartotta elsőrendűnek; a szócsaládosításról írott művében a hangrendi párok és szócsaládok feltárását tartotta első feladatnak, és sorrendben másodiknak a történeti-összehasonlító eljárást.

Nézzük most a világnézeti oldalt. Vajon mi váltotta ki ellenfelei dühét Lugosy Józseffel szemben? Mi indíthatta őket arra, hogy a vitát kiemeljék a szűk szakmai keretek közül, kivigyék a nagy nyilvánosság elé, és a *Pesti Napló* 1857-ik évfolyamában súlyos sértésekkel teli, durván lejárató, gúnyos hangvétellű írások hosszú sorozatában „rendezzék el” Lugosy ügyét? Hogy örökre elhallgattassák, művét és személyét százötven évig tartó feledésre ítéljék? Hogy jó időre elvegyék a magyarság kedvét attól, hogy saját nyelvére és szellemi hagyományára szabott tudományt dolgozzon ki? Úgy vélem, a magyarázatot szerzőnk két kitételében fogjuk megtalálni; bár néven nem nevez senkit, az utalások egyértelműen azok ellen irányulnak, akik a Bach-korszakot kihasználva rákényszerítették a magyarságra a maguk zagyva indogermán elméleteit – nemcsak a nyelvtudományban, hanem a kutatás és az iskolai oktatás egész tartományában. Lássuk a két kitétel: „Sajátunkból kell sajátunkat kifejtenünk, *nem az árja nyelvészet kész törvényeit átírnunk s nyelvünkere erőszakolnunk*; péld. sajátos hangzórendszerünk megalapítására nem elég, sőt nem szabad a maga helyén különben oly igaz *a, u, i* árja hangzórendszeri alapot nyersen vennünk át; bármily tudományosnak kiáltassék is az, nyelvünk alkotmányától idegen.” (1858:5 – Kiemelés tőlem.) S a másik: „...bátran mondható: te, ki hazai nyelveden kívül csak egykettőhöz értesz, sőt ha egyedül ennek észlelésére vagy is szoritva, birj csak ez egyben józan ítélet ’s helyes tapintat, *és a’ mi legfőbb, nemzeti ép érzéked tiszta megőrzése mellett* nyelvészeti buvárlatokkal ’s némi egytetemes nyelvészeti ismeretekkel: hasznos munkát tehetsz szócsaládink előleges rendezésében, sokkal hasznosabbat, mint ki számos nyelv birtokában van, de azokat bölcséletileg áthatni vagy képessége, vagy buvárlati szorgalma ’s átalán ép nyelvérzéke hiányzik, annál kevésbé, *ha nyelvünket bármi okon nem az anyatej tisztasága, édessége és melegsége fokáig birja hatalmában.*” (1856:39-40. – Kiemelések tőlem.)

Világosan látható: a mi Lugosyunk bizony nem tett lakatot szájára, de még hangtompítóval se nagyon élt. Nagyon jól tudta, hogy katonai megszállás mellett szellemi megszállás is folyik hazájában, és a magyar szabadságot, nemzeti érzületet sárba taposó hatalom puskacsövei előtt is szemébe meri vágni a barbár osztráknak és hazai labanc segítőinek: nyelvünket saját belső rendszeréből kitekintve lehet és szabad csak leírni, nem pedig idegen nyelvek kaptafájára húzva, és ezt a leíró munkát

magyar ajkú és érzelmű személyeknek kell végezni. Ha ma azonnal ráismerünk, kik ellen irányultak e szavak, akkor nyilván a kortársak is jól tudták, hogy az akadémiát akkor már uraló Hunfalvy (született Hunsdorfer) és bandája ellen. A szepességi szász Hunsdorfer 17 éves koráig, a magyar nyelv „átdefiniálásában” később hozzá csatlakozó birodalmi német Budenz pedig 21 éves koráig egy szót sem tud magyarul. Mai finnugristák hiába igyekeznek kézzel-lábbal bizonygatni, hogy tisztán szaktudományos kérdésekről volt szó, mindenféle politikai-világnézeti szempontok nélkül, ezt rajtuk kívül ma nem sokan hiszik el, 150 évvel ezelőtt pedig még kevesebben hitték.

Hunsdorfer és bandája előtt ott állt a feladat: Lugossyt meg kell rendszabályozni, ha pedig nem sikerül, ki kell iktatni a (tudományos) közéletből. És ezt úgy kell bonyolítani, hogy mások számára is intő példa legyen, hogy járhat és mit kockáztat az, aki nem hajlandó elfogadni az „árja (mai közismert nevén: indoeurópai) nyelvészet” alkalmazását a magyar nyelvre, valamint azt, hogy a magyar nyelvvel foglalkozhassanak – méghozzá meghatározó jelleggel – olyanok, akik e nyelvet ugyebár nem az „anyatej tisztasága fokán” bírják (Hunsdorfer igen, de Budenz soha életében nem tanult meg rendesen magyarul, de azért ma őket tiszteljük a magyar nyelvtudomány megalapítóiként.) Lugossy megrendszabályozása egy ideig szakmai kereteken belül folyik, de ez nem vezet eredményre. Ekkor kap megbízást a piszkos munkára Brassai Sámuel, az igen tehetséges, sokmindenhez értő, de az indogermán műveltség talaján álló, labanc értelmiségi, hogy vigye ki a vitát a nagy nyilvánosság elé Arra kap lehetőséget (és nyilván „felkérést” is), hogy a Pesti Napló 1857-dik évfolyamában cikksorozatban járassa le, gúnyolja ki és tegye minden módon nevetségessé a „magyarkodó” Lugossyt, közben kimutatva az indogermán gondolkodás fölényét az ő általa képviselt rokonító magyar észjárással szemben. Lugossy ugyanis azt mondja, hogy szavaink egymást magyarázzák, vagyis nekünk nincs szükségünk definíciókra, mint az indogermánoknak. Ezt a gondolatot – mely valójába az ún. rokonító (analogikus) elv, illetve észjárás megfogalmazása – Hunsdorferék láthatóan nem értik. Egész egyszerűen nem értik – szűk szaktudományos szempontból sem értik – miről beszél Lugossy (a magyar ajkú Brassai sem, vagy legalábbis nem akarja érteni), és ugyanúgy nem értik az őket követő nyelvésznemzedékek, a mai napig.

A piszkos munkát Brassai lelkiismeretesen elvégzi, Lugossy kiiktatása ezzel lezárul. Még néhány közleménye megjelenik, de a meg-meg újuló támadások (melyeknek már nincs írásos bizonyítéka) kikezdi lelki és testi egészségét. 1861-ben szélütés éri egyetemi előadása közben. Tizenöt évig nyomja a betegágyat, s bár felgyógyul és visszatér a kollégiumba szanszkrit nyelvet tanítani, nagy szócsaládosító művét nem folytatja, illetve nem teszi közzé (sajnos nem tudjuk, mi maradt fenn tőle kéziratban és az hol lappang). Győzött az „árja nyelvészet,” s győzelme jogosságát alig néhányan vonták-vonják kétségbe. Még nemzeti érzelmű értelmiségünk jórésze is azt hiszi a mai napig, hogy nekünk „európai módon” kell gondolkodni, vagyis ugyanazokat az indogermán mintákat követve (formális logika, racionalizmus), melyek ellen Lugossy harcolt. Ilyen szempontból nincs teljes tudománytörténeti áttekintésem az eltelt 150 évről, de annyi bizonyos, hogy a rokonító észjárás,

mellérendelő gondolkodás ügyét a XX. század harmincas éveiben újra fölveti Karácsony Sándor, bár felemás módon csak a mondatfűzésre alkalmazva (a szókincsre nem). A hetvenes évek óta kitartóan Molnár V. József és Pap Gábor igyekeznek bevinni a köztudatba (azaz visszamagyarosítani a közgondolkodást) – a köztudat azonban ellenáll, köti az indogermán áfium. Óáltaluk ugyan tízezrek ismerték meg azt, hogyan nyilvánul meg ez az észjárás népművészeti hagyományunkban, szokásrendünkben, de most már itt volna az ideje, hogy ezt a gondolkodásmódot érvényesítsük, alkalmazzuk szakmai munkánkban, mindennapjainkban is, mielőtt beolvaszt bennünket a Szovjet-, akarom mondani Európai Unió.

Hátra van az ötödik lépcső a hangrendi párok vizsgálatában. Idevonnám Lugossy nehezebben érthető szópárjait, majd pedig tovább visszük gondolatait, általa nem közölt lehetséges párokra, illetve kiterjesztjük szócsaládokra. Lugossy nem magyarázza, hogy a hangtani megfelelés mellett milyen lényegi-tartalmi összefüggés állhat fenn tagok között, így adódnak meglehetősen nehezen fölfejtendő tételek is. Alaposan meggondolkoztatják az embert például az *arasz – eresz, cséza – csésze, gondol – göngyöl, kop-ja – kép*, stb. párok. S miközben gondolkodunk, ráébredünk, hogy Lugossyval tulajdonképpen újratanuljuk anyanyelvünket, melyről Hunsdorfernek és az őt máig buzgón követő nyelvésznemzedékeknek felróhatóan torzkép él bennünk; talán eljött az ideje, hogy 150 év után helyreállítsuk ezt a képet.

Nézzünk most közelebről egy „közepes nehézségűt”: *váz – fesz*. Vajon mi lehet a benső kapcsolat, a hangtanin kívül? Először adódik a megfigyelés (és mellesleg természettudományos tény), hogy minden élőlényt a valamilyen értelemben vett váz tartja feszesen, vagyis tartja életben. Nemcsak a gerincesekben; meglepett, hogy a növénytan tudorai is a növény vázáról beszélnek, melyet a belső víznyomás biztosít. Összefügg a kettő a tapasztalatit meghaladó, mesei (vagy mítikus) szinten is; nehezíti a felismerést, hogy ma kevesen ismerik *váz* eredeti jelentését: madárijesztő. Ezt pedig a mai napig úgy állítják elő, hogy keresztalakban összeszegezett léceket ócska ruhákkal embernek öltöztetnek fel, amivel lényegében egy feszületet hoznak létre; így létesül rejtett párhuzam az útmenti feszület (pléhkrisztus) és a határban díszelgő madárijesztők, azaz vázak között. Végül pedig utalunk a feszületre, mint az ördögöt, egyéb kísértést elriasztani képes szakrális tárgyra.

Gondoljuk meg, micsoda hatalmas eszközt adhatnánk anyanyelvoktatással foglalkozó nevelőink kezébe, ha Lugossy kutatásai bekerülnének a tananyagba. A nyelvtanórák szinte már közmondásos unalma egy csapásra megszűnne, diákjaink egymással versengve keresnének újabb és újabb hangrendi párokat, illetve nyomoznák az összefüggéseket – nemcsak a hétköznapi tapasztalat és megfigyelés szintjén – a meglévő párok tagjai között. Amikor pedig ezt a munkát könnyedén, szinte átmenetek nélkül kiterjesztjük a szócsaládokra, akkor a tanítványok előtt ki fog rajzolódni anyanyelvük szókincsének szép rendszere, melyben alig van szerepe az esetlegességnek, önkényességnek, és amelyben a párhuzamos gondolkodás elvei szerint képeződik le számukra a valóság, melyben alig észlelhető átmenet van csak a hétköznapi és szentségi szintek között. Így jutunk el az egész ügy kozmikus értelmezéséhez, hiszen itt folyvást ikresedésről beszélünk; előbb-utóbb csak

eszünkbe jut, hogy az Ikek az Állatövben is könnyen azonosítható elem, mely a Nyilással alkot tengelyt. Rögtön adódik a mitikus párhuzam: ahogyan Nimród, az égi vadász szelleme testet ölt Hunorban és Magorban, ugyanúgy „fejleszti gyökeiről nyelvünk kettős irányban törzseit”. Itt feltehetően a szellemiséggel a csak mássalhangzókat tartalmazó gyököt azonosíthatjuk, amely elvben kiejtéskor kétféleképpen testesül: vagy magas, vagy mély hangzókkal töltődik fel. Hát akkor miért kellene csodálkozni azon, hogy tőlünk nyugatra gyengén fejlett vagy szórványos a szókincs szerveződésének ez a módja? Hiszen nekik nincs sok közük a Nyilas – Ikek tengelyhez. Akár tudatosult ez Hunsdorferben és körében akár nem, ez is magyarázza a dühödt indulatot, mellyel belefojtják Lugossyba a szót (talán nem melleleg Lugossy öt részben közöl tanulmányt a magyar népi csillagismeretről).

Végül pedig pedig vesszük magunknak a bátorságot, és Lugossynál nem szereplő hangrendi párt vizsgálunk meg: *szakáll* – *székely*. Merésznek látszik a párosítás, pedig nem olyan nehéz az összefüggés felfedezése, ha egy kicsit ismerjük az Állatövet, illetve ennek 28 elemre kibővített változatát. *Szakáll* névvel a Bak jegy egyik holdházában találkozunk a Juh, Kecse, Csecsemő és a – Sakál társaságában. Ha pedig azt is tudjuk, hogy mesei (mitikus) hagyományunkban a magyarságot mindig a Nyilashoz, a székelységet pedig a Bakhoz sorolják – erre utal a Bakban otthonra találó Szaturnusz bolygó népi, Székelyek csillaga elnevezése – akkor már nem is tűnik olyan elrugaskodottnak a társítás. Jó fokozatában Bak az értékek, hagyományok őrzője és éltetője, márpedig ezt a feladatot a székelység mai napig csodálatosan beteljesíti. Ezen a ponton lényegtelen, legföljebb ötödrendű adalék az, hogy az akadémikus nyelvészek *szakáll* szavunkat ótörökből származtatják, a *székely*-t pedig ismeretlen eredetűnek tekintik. Próbáljunk leszokni a „Honnan ered?” kérdés rögeszmés ismételtetéséről, és rászokni a sokkal termékenyebb „Hová épül be (mely szavakkal alkot rendszert)?” kérdés föltevésére, ezzel tudunk közelebb kerülni nyelvünkhöz és szellemi hagyományunkhoz.

Béke és béka

Hogyan terjeszthető tovább szócsaláddá a hangrendi pár?

Először két olyan szót (vagyis szópárt) vizsgálunk meg, melyek között pontosan egy hang(rend)nyi vagy betűnyi különbség van: *BéKe* – *BéKa*. Az alaki hasonlóság biztosan feltűnt másnak is, de van-e, lehet-e összefüggés tartalmi síkon a két szó között? Hogyan is lehetne? – tiltakozik bennünk a polgári jólneveltség, értsd: a torz indogermán formállogikán és ún. „racionalizmuson” alapuló, ötszáz éve egyfolytában bunkóval belénk vert észjárás és viselkedés. Hiszen mennyire más a két fogalom szótári „definíciója”: *BéKe*: „Viszálykodás nélküli, nyugalmas együttélés, egyetértés.” *BéKa*: „Csupasz, nyirkos bőrű, düledt szemű, négy lábú kételtű állat.” Ne csodálkozzunk azon, hogy a két – magyarul hangzó, de – bugyuta, indogermán mintára készült „definícióból” nem tudunk kiolvasni semmiféle értelmes

összefüggést. Ezek a „definíciók” és ezek a szótárak nem azért készültek, hogy a magyar nyelv és népi műveltség területein, a világ teremtő rendjében és téridejében, a Nap útján eligazítsanak bennünket; pontosan az ellenkezőjét akarják elérni. A két szó alaki hasonlóságára pedig lehetséges „magyarázatként” megint nyakon öntenek indogermán blablával holmi véletlen egybeesésekről, kezdetleges észjárású őseinkről meg a nyelvi jel önkényességéről, a néphagyomány „irracionális” természetéről stb. De ha felébred bennünk az elhárító ösztön, ha képesek vagyunk szembeszállni Hunsdorfer papa (meg a szerencsétlen Saussure) örökségével, ha félresöpörjük indogermán kaptafára készült szótárainkat, ha engedjük magunkban megszólalni a belső hangot, akkor lassan, csöndesen valóban jelentkezik a magyar mellérendelő-rokonító gondolkodásmód: *kell lennie* összefüggésnek, hiszen akkor nem hasonlítana ennyire egymásra a két szó! Hiszen értelmes, szerves világrendben a külső hasonlóság mindig belső, lényegi rokonságnak felel meg! Csak nem azért találtuk ki nyelvi jeleinket, hogy ezzel is becsapjuk – jó indogermán módra – magunkat és egymást?! Képesnek kell lennünk arra, hogy rábizzuk magunkat anyanyelvünkre, és hinnünk kell, hogy nem csap be bennünket, nem visz tévútra! El tudjuk ezt hinni? De hát hogyan fogjuk „fölsismerni” az összefüggést? Lehet ezt egyáltalán tanulni, tanítani? Úgy gondoljuk, igen: lehet tanulni is, tanítani is, de csak ha már elutasítottuk az indogermán maszlagot, kiismervén igazi természetét Lugossy, Karácsony, Pap Gábor, Kocsis István és mások tanítása nyomán!

Elég jól bevált módszer szerint egy harmadik szót kell keresnünk, amely megteremti az összefüggést, össze*köti* a két különbözőnek látszó jelentést, s ez a harmadik szó esetünkben éppen a KötNi ige. A *kötni* ige teremti meg a kapcsolatot, de nem akármilyen szinten és nem akármilyen módon. Életképi szinten (tehát a hétköznapi tapasztalás szintjén) minden magyarajkú személy számára világos, hogy a békét *kötik* (az angolban csinálják, oroszban lezárják – a *kulcs* szóból levezetve). Ezért tartoznak ide BÉKó (= béklyó) és BoG(oz) szavaink is, amit 130 évvel ezelőtt CzF még észrevesz, újabb szótáraink már nem – nyilván a tudomány „rohamos fejlődése” miatt. Ezután föl kell emelkedni – bármennyire fárasztó is – a (magyar) népmesék szintjére, ugyanis csak ezen a szinten fogjuk megérteni, hogy békának lenni le*kötött* (vagy meg*kötött*) állapotot jelent, vagyis azt, hogy az emberi minőség lefokozott, az alsó világhoz *kötött* állapotba kerül: ez a békává változtatott királyfi vagy királyleány, akit csókkal, vagyis a szeretet tömény, pontszerű megnyilvánulásával lehet ebből a lesüllyedt, le*kötött* állapotból kiszabadítani. (Szabad észre venni, hogy latinul a béke – *PaX*, *pacis* – egyfelől szintén hasonlít hangtanilag a magyar szóhoz, másfelől egy „köt, rögzít” jelentésű igéből szokták levezetni, lásd *paktum*, *lepaktál*.)

Itt azért még legalább három mozzanatot figyelembe kell venni. 1) BéKa rendkívül hasonlít BaK szavunkhoz is, márpedig állatövi keretben jól tudjuk (aki nem tudja, érdemes újratanulnia), hogy a BaK (Capricornus) e rendszerben a meg*kötő*, korlátozó erőknél a sűrített megjelenítése; gondoljunk népmeséink fán kuporgó, majd a hőssel együtt tűz mellett békát sütögető boszorkányára, aki előbb a hős kutyáit köti meg varázslatával (hajszákkal), majd a hőst is (vagy előzőleg bátyjait) kővé változtatja; egész pontosan a Szűz jegy Bak dekanátusáról van itt szó. 2) Az Állatövben azonban sohasem szabad egy jegyet önmagában tekinteni, ez ugyanis

rendszer, melyet mindig köralakban kell szemlélni, ahol rögtön látszik, hogy itt egy tengelyről van szó: a Bakkal szemben a Rák található, amelyről pedig tudható (talán még az indogermán műveltségéből is), hogy az anyaság, áldott állapot, család jelképe. Ha BéKa kötést jelent, akkor feltételezhető, hogy általában véve összefügg a kötés más fajtáival is, vagyis például jelezni tudja őket, tehát ez egyúttal a rokonító-hasonlító gondolkodásnak vagy eljárási módnak is a próbája. Ismeri-e az Olvasó *köt* igénk e jelentését: „11. tn Megtermékenyülve termést kezd kifejleszteni. *Jól köt a dinnye?*” (MÉKSZ) Még nem is olyan régen békákat használtak terhességi próbákhoz: „Hím békák a beadott terhes vizelet hatására spermiumokat ürítenek” (Jellinek 1978:706), tehát képesek jelezni a kötést, a termés kifejlődésének kezdőpontját, a megtermékenyülést (egyik népi nevük „asszonybéka”). Hát nem az áldott állapotban lévő vagy kisgyermekét ringató nő tudja ma is megidézni különös erővel – talán legnagyobb erővel – a béke jelenvalóságát és hangulatát? És erről a különleges, békés, áldott állapotról legkorábban a BéKa tud nekünk hírt adni! (Fiatalkoromban a babakocsi egyik neve „béketank” volt.) 3) Végül két indogermán párhuzam, mely azonban csak a magyarból imént föltárt rokonság alapján érthető vagy vehető észre: ha egymás mellé írjuk görögül a *béke* és latinul a *béka* szót, így: *eiRÉNé – RāNa*, feltűnik, hogy ugyanazt a két – itt nagybetűkkel kiemelt – mássalhangzót tartalmazzák, az R és N hangokat. A szerves műveltségben – az akadémikus nyelvészettel szöges ellentétben – a szavaknak elsősorban a mássalhangzó vázát figyeljük, mert nézetünk szerint ez őrzzi a szóban kifejeződő szellemi tartalmat (a görög *eiréné* szónak magyarul az *Irén* női név felel meg, mindkét szónak pedig – más összefüggésben – alighanem az aRaNY, bár ez további kifejtést igényelne)³. Viszont a latin illetve az ógörög nyelven belül nincs meg az összefüggés, csak a két nyelv között, és csak a magyar felől szemlélve (ugyanis béke latinul *pax*, béka pedig görögül *batrakhos*). 4) A másik párhuzamot a germán nyelvek szolgáltatják: német FRoSCH ‘béka’, FRieDe ‘béke’. Itt csak az első két mássalhangzó egyezik, viszont a régebbi angolban megtaláljuk az „átkötő” hangokat: FRouD ‘béka’ (mai angol FRoG), FRīTH ‘béke, biztonság’ (a TH ejtése hasonlít a pöszén ejtett SZ hanghoz). Ekkor eszünkbe juthat magyar FRiGY szavunk (szövetség, szerződés jelentésben, tehát nemcsak házasságkötés), melynek mély hangrendű párjaként bizony VaRaNGY adódik, függetlenül a nyelvtörténeti föltevésektől (a N hang elég gyakran ékelődik be D vagy GY elé). Úgy látszik, a *béka-béke* összefüggés olyan fontos, hogy még egyszer jelölni kell nyelvünkben.

Hitetlenkedik az Olvasó? Tudom – kezdetben én is hitetlenkedtem, sőt meg is ijedtem. Mert több száz évnyi indogermán (görög-latin, majd Habsburg, aztán moszkovita, legújabbban brüsszeli) vezérlésű idomítás, kábítás-butítás után nehéz elhinni, hogy (szkíta-hun-magyar) őseink észjárása egyáltalán nem volt kezdetleges, hogy nyelv és (mesei) valóság között létező összefüggéseket láttak, és ezeknek számukra meghatározó jellegük volt, hogy számukra nyelv és valóság egymást képletezte, mintegy egymást alkották újra. Lehetséges volna, hogy ezek a párhuzamok nem véletlenek, hogy – páratlan módon, a Hunsdorfer-i és Saussure-i tanokat

³ Lásd aranykor mint az egyetemes béke időszaka.

megcáfolva – a magyar nyelv képes a valóság képletezésére, és nemcsak a mindennapi tapasztalás, vagyis az empiria, a kézzelfoghatóság szintjén? Igen, képes – akár örülnek ennek Brüsszelben (Rómában, Sztambulban, Bécsben, Moszkvában, stb.; a városnevek sora tetszés szerint folytatható), akár nem, akár jelentéktelennek (sznob kifejezéssel: irrelevánsnak) kiáltják ki az egész kérdést, akár nem. Esetleg felajánlhatjuk nekik, hogy saját nagy nyelveikből is próbáljanak hasonló összefüggéseket kimutatni – ha tudnak, ha egyáltalán képesek fölfogni, miről van szó. Félő, hogy nem képesek, és az ő nyelveikben is nekünk kell összekeresgélni az egykori szervesség nyomait; lám most is ezt tettük.

Könyvészet: szótárak rövidítései és irodalomjegyzék

CzF – Czuczor György–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára I–IV*: Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, Pest, 1862–67; *V–VI*: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat, Pest, illetve Budapest, 1870–74. (Újabb CDn is, az Arcanum Adatbázis Kft. kiadásában.)

MÉKSz – *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

OED *The Oxford English Dictionary*. Második kiadás ezüstlemezen. Oxford, OUP, 1992.

TESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–76.

Jellinek Harry (szerk.): *Egészségügyi ABC*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1978⁴.

Lugossy József: *Szócsaládrendszer. Nyelvészeti egymásután. Irányértekezés*. (Külön lenyomat a' M. Nyelvészet II-dik folyama 2. és 3-dik füzetéből.) Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1856.

– *Hangrendi párbuszám ezer példában*. Debrecen, 1858.